

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSÁG WEBKETTÉS SZERKEZETVÁLTOZÁSA

Gerencsér Péter – Szűts Zoltán

gerencser.peter@uni-milton.hu – szuts.zoltan@uni-milton.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2020.2.39

Absztrakt

A kanonikus értelmezési hagyomány szerint a habermasi nyilvánosságkonceptió a vita, a közvélemény és a polgári nyilvánosság pilléreire támaszkodva a demokrácia ideális elméletét írta le. A megjelenése óta sokat idézett, de egyben bírált elmélet gyakori orientációs támpontként szolgál a részvétel emancipációját igenlő internetes diskurzusban, tekintve, hogy soha nem voltak olyan ideális technikai feltételei (alacsony belépési küszöb) a „nyilvános okoskodásnak”, mint a web 2.0 korában. Tanulmányunkban a közösségi média kiválasztott platformjainak, illetve az ott posztolt felhasználói üzeneteknek az elemzésén keresztül arra mutatunk rá, hogy a társadalmi nyilvánosság effajta újabb szerkezetváltozása korántsem a demokratikus struktúrák elterjedését, hanem sokkal inkább a mind gyakrabban hangoztatott szűrőbuborék jelenségét és az emocionális alapú, nem racionális érveléssel alátámasztott polémiák kiteljesedését hozta magával, melyek a tömeget leértékelő frankfurti iskola érveinek újraértékeléséhez vezettek.

Kulcsszavak

Habermas, web 2.0, nyilvánosság, demokrácia, emocionális polémia

THE STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE PUBLIC SPHERE IN WEB 2.0

Péter Gerencsér – Zoltán Szűts

Abstract

According to tradition, the publicity concept of Habermas, based on the pillars of debate, public sphere, and civil society, describes the theory of ideal democracy. This well-cited theory, which has also been widely criticized since its appearance, is a frequent orientation point in a discussion on internet discourse that affirms the emancipation of participation since it has never been such an ideal technical condition (low technical entry threshold) for “public reasoning” than in the context of web 2.0. In this study, through the analysis of select online and social media, through user messages posted there, the authors point out that this new structural change in social publicity is not actually the expansion of democratic structures, but rather the phenomenon of more often mentioned filter bubbles and emotion-based, not rational arguments. The authors trace back the reasons for this to arguments of the Frankfurt school that devalued the crowd.

Keywords

Habermas, web 2.0, public sphere, democracy, emotional polemics

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSÁG WEBKETTES SZERKEZETVÁLTOZÁSA

Gerencsér Péter – Szűts Zoltán

A habermasi nyilvánosságkonceptió és kritikái

Aligha merész a kijelentés, hogy Jürgen Habermas neve megkerülhetetlen a társadalmi nyilvánossággal és a nyilvános szféra átalakulásával kapcsolatos tudományos diskurzusokban. A német szociológus nagy hatást kiváltó alapműve, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Habermas 1993) olyan állandó orientációs pontot képez, amelyhez a nyilvánosságot tengelyébe állító valamennyi megszólalásnak igazodnia szükséges, akár elfogadja a benne szereplő állításokat, akár fenntartásokkal kezeli azokat. Amit a médiumok elméletében Marshall McLuhan neve képvisel, azt jelenti Habermas neve a nyilvánosságelméletekben. Bár a habermasi nyilvánosságkonceptió egy lineárisan megkonstruált, már-már teleologikus narratíva keretébe ágyazódik, a szerző úttörő módon mutat rá a polgári nyilvánosság, a közügyek megvitatása és a demokrácia közötti szoros strukturális összefüggésekre. Kérdés ugyanakkor, hogy az általa alapvetően a modern nyomtatott sajtó kapcsán kidolgozott viszonyrendszerek érvényesek maradnak-e a teljesen eltérő logika szerint szerveződő online világban is, és mennyiben alkalmazhatók a web 2.0 kontextusaira. A kérdés – másképpen fogalmazva – arra irányul, hogy a nyilvános vitákban az internet szabadon írható platformja révén lehetővé tett tömeges részvétel valóban a demokrácia kiterjesztését hozta-e el magával, mint ahogyan az Habermas gondolati építményének logikájából szervesen következne.

Habermas szerint a feudális reprezentatív nyilvánosságot a 18. század folyamán leváltó polgári nyilvánosság „a közönséggé összegyűlt magánemberek világaként” definiálható (Habermas 1993: 81), melynek célja a nyilvánosságra tartozó közügyeknek érvek ütköztetésével történő megvitatása volt. A klasszikus retorikából kölcsönözve az „okoskodás” fogalmát, a szerző ezt a racionálisként elgondolt diskurzust „nyilvános okoskodásnak” nevezi, ahol már nem a rang, a társadalmi-politikai alá-fölérendeltségi viszony számít, hanem az egyenrangúak argumentációi uralják a vitákat (Habermas 1993: 81). A demokrácia gyakorlóterepeként működő effajta politikai „okoskodásnak” szerinte az irodalmi nyilvánosság képezte az előcsarnokát. Eleinte a kávéházak (Nagy-Britanniában), a szalonok (Franciaországban) és az asztaltársaságok (a német államokban) voltak a viták fórumai (Habermas 1993: 83–84), amit a sajtó utóbb a fizikai jelenlét felől a virtuális közönség és közösségépítés felé mozdított el.

A polgári nyilvánosságról és a közvéleményről szóló diskurzust uraló habermasi felfogást számos szerző támadta. A bírálatok alapvetően két irányból érkeztek, a naiv idealizmust és a történeti megalapozottság korlátozottságát kérve rajta számon. A kritikák főbb vitapontjait az elitista megközelítés, a plebejus nyilvánosság szerepének kiiktatása, a polgári nyilvánosság megszépítése, az okoskodás túlságosan racionális alapon történő elgondolása, és mindezek eredőjeként a steril idealizmus képezte (Calhoun 1992; összefoglalóan magyarul: Mátay

1999: 162–172). Emellett kifogásolták a primer forrásokra támaszkodó csekély mértékű történelmi kutatást, a földrajzi differenciálatlanságot, Európa (fél)perifériáinak ignorálását, valamint a nyilvánosság fogalmának anakronizmusát (Briggs–Burke 2004: 101–102). Habermas a könyv 1990-es új kiadásához írt előszavában maga is elismeri, hogy kevésbé használt történelmi forrásokat, így a „történészek joggal vetettek a szememre bizonyos »empirikus hiányságokat«” (Habermas 1993: 9). A nyilvánosság fogalmának jelentéseit és történelmi rétegezettségét utóbb Bernhard Peters pontosította (Peters 2007: 614–632), James Curran pedig amellel hozott fel érveket, hogy a sajtó már hosszú idő óta nem tekinthető a közügyek képviselőjének, nem tölti be a hatalom ellenőrzésének funkcióját, mint ahogyan azt Habermas a polgári nyilvánosság korára vonatkoztatta (Curran 2007: 910–949). Az eddigieken túl, különösen regionális kontextusban, jelentős pontosításra szorul a habermasi elmélet a „második nyilvánosság” retorikailag is sokatmondó fogalma alapján, amely Kelet- és Közép-Európában a történelem folyamán mindig is jelen volt, nem korlátozható pusztán a „népi demokráciák” korszakára. Magyarország vonatkozásában erre nemcsak a *Beszélő* című folyóirat illegális publikációinak története a példa. A földalatti nyilvánosság szerepe végigvonul az egész nemzeti történelmen, az 1670-es évek „gyászévtizedét” követő protestáns mártírológiától a bujdosóirodalom politikai költészetén át Kossuth Lajos kézíratos *Országgyűlési Tudósítások* című lapjáig, melyek mind a későbbi szamizdatok és tamizdatok formájában létező második nyilvánosság előképei voltak.

Ugyanakkor ha eltekintünk Habermas könyvének ezen történetileg kevésbé kifinomult elemzéseitől, és munkáját inkább ahistorikus módon szemléljük, hasznosítható értelmezési keretet kapunk. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* ilyen értelemben nem más, mint egy általános és normatív demokráciaelmélet vázlata, amely leírja a nyilvánosság, a vita és a közvélemény szoros összefüggésrendszerét a demokratikus kultúra megteremtésének folyamatában. Amennyiben a web 2.0 a polgári nyilvánosság radikális kiterjesztéseként fogható föl, mint ahogyan azt ideológiai megalapozói ígérték, úgy egyszersmind a demokrácia expanziójához is kellett volna vezetnie.

A technológiai determinizmus csapdája

Fontos leszögeznünk, hogy Habermas elméletének olvasatait jelentősen befolyásolta könyve megjelenésének történelmi kontextusa. Jóllehet munkája első ízben 1962-ben jelent meg, a műnek valójában a nyilvánosság kiszélesítését és a demokrácia ideáját zászlajukra tűző 1968-as politikai-kulturális mozgalmak adtak konkrét értelmezési keretet, a könyv 1990-es újbóli kiadása pedig a kelet-európai diktatúrák összeomlásával esett egybe. Vagyis mindkét évtized a demokratikus társadalmak expanzív időszakának bizonyult, optimista értelmezéseihez hozzájárult az is, hogy a kilencvenes évek a világháló elterjedésének évtizede is volt egyúttal. A világháló és a web 2.0 eszméjét végső soron az 1968-as politikai utópiák, közelebbről pedig a politikai célokat számítógépes technológiával kivitelezni kívánó úgynevezett „kaliforniai ideológia” alapozta meg (részletesebben ezekről az ideológiákról: Gerencsér 2019), melyek tényleges megvalósulása szintén a kilencvenes évek közepétől került elérhető közelségbe. Ennek folytán az internet a demokrácia kiterjesztésével kapcsolatos utópiák beteljesülésének ígéretét hordozta. Az internet globális kávéházként, nyilvános diskurzustérként való elképzelését eminens módon mutatja Kit Galloway és Sherrie Rabinowitz *Electronic Café* című 1984-es kísérleti projektje, amely a Los Angelesben tartott nyári olimpia idején a város több pontján civil, hétköznapi felhasználók számára tette elérhetővé kommunikációs csatornaként az akkor még korlátozottan hozzáférhető digitális hálózatot (Greene 2004: 22–23). A művészeti projekt retorikája később a világháló elterjedésének idején az „internetes kávézó” metaforájában öröklődött tovább, amely szintén a polgári nyilvánosság Habermas által leírt korai fórumaira, az angol kávéházi viták modelljére emlékeztet.

A web 2.0 divatszava nem rendelkezik szigorúan körülhatárolt jelentéstartománnyal, informatikai-technológiai, üzleti-kereskedelmi és politikai-kulturális alkalmazásának megfelelően értelmezése eltér egymástól (a definíciókról bővebben: Gerencsér 2019). Ugyanakkor ezeket a széttartó interpretációkat közös nevezőre hozza az, hogy mindegyik megközelítés a laikus „felhasználó” felemelkedését, a hétköznapi átlagembernek a passzív megfigyelőtől a részvételig ívelő emancipációját hangsúlyozza, ami a „felhasználói tartalomgyártás” (*user-generated content*) szóösszetételében összegződött. Mind a felhasználói, mind a szolgáltatói attitűd megváltozott. A szolgáltató a blogok, a wikik, a közösségi oldalak esetében csupán a keretet, a könnyen írható platformot biztosítja, és azt a felhasználók töltik meg tartalommal. Ezzel tehát megszűnik a web írásvédettsége, és nyílttá válik a megszólaló, a szerző, az üzenet feladójának pozíciója (Szűts 2012). Koltay Tibor szerint: „Mivel a Web 2.0-s eszközök könnyen használhatók, felépítésük egyszerűnek tekinthető, és a kívánt tartalmak létrehozásához nem kell szoftvereket vásárolnunk. Ebben a környezetben a felhasználók is kommunikálnak; egyaránt betöltve a fogyasztó és a termelő, az olvasó és az író szerepét” (Koltay 2010: 301). A világhálónak ezt a szerkezetváltozását plasztikusan fejezi ki a civilek felhatalmazását, hatalomhoz juttatását jelölő *empowerment* terminussá avatása az internetes közbeszédben. Az internet természetéről szóló vitákban gyakran szerepel az állítás, miszerint az online környezet a társadalom új, minden korábnál demokratikusabb kifejezési platformja lehet. Ezen elképzelés szerint a mindennapi felhasználók sikeres alternatívát támaszthatnak a jelenleg domináns hatalmi formákkal szemben, beleértve a globális piacokat, a nemzetközi intézményeket és a nemzetállamokat is (Chavez 2010). Az internet és a közösségi média új kommunikációs formái gyökeresen megváltoztatták a társadalmi kommunikáció szerkezetét és módzatait. A nyilvánosság így az új témák, beszédmódok és megszólalók segítségével az online környezetben a korábbiaknál sokkal szélesebb horizontot kapott.

Kétségtelenül nehéz megszabadulni attól a gondolattól, hogy a médiatörténet során soha nem voltak ilyen ideálisak a technikai feltételek a civil hozzáféréshez, a nyilvánosság kiszélesítéséhez, a közügyek megvitatásához, mint a webkettő esetében, amely hatékony eszközöket adott az amatőrök kezébe a viták irányításához, és általánosságban a nyilvános „okoskodáshoz”. Amennyiben azonban a világháló nem hierarchikus, rizomatikus szerkezetű (a rizóma fogalmához lásd: Deleuze–Guattari 1996: 1–17) felületesen a demokrácia metaforájaként tételeznénk, az voltaképpen nem volna más, mint a McLuhani technológiai determinizmus felmelegítése. Marshall McLuhan és a torontói iskola képviselői a médiumok technikai adottságai által implikált társadalmi-kulturális változásokat egyirányú viszonyként gondolták el, oly módon, hogy a kommunikációs eszközök paradigmaváltása a gondolkodási és észlelési struktúrák átalakulását hozza magával. Bármennyire is csábító, valójában leegyszerűsítő és túlzó az a gondolat, amit a web 2.0 ideológiái sok esetben naivan reméltek, miszerint a demokratikus struktúrák szükségszerűen demokrata polgárokat termelnek ki magukból (Feldman 1996). Noha mindegyik médiumnak megvan a maga speciális tulajdonsága, melynek révén valamely társadalmi cselekvést előnyben részesít, míg másokat kevésbé favorizál, a médium nem tekinthető önálló ágensnek. Determinizmus helyett sokkal inkább a folyamatok katalizálásáról, felerősítéséről beszélhetünk, de a „cselekvési hajlamok [...] *nem a technikából születnek*, a médium sajátosságai csak a cselekvési lehetőségek *mértékét* határozzák meg” (Pólya 2011: 70. – kiemelés az eredetiben). Lényegében ennek a téves megközelítésnek a veszélyeire emlékeztetett James S. Fishkin már a világháló használatának hajnalán, amikor a deliberatív közvélemény (a képviselői demokrácia) és a „nyers” közvélemény (részvételi demokrácia) paradigmáit összevetve azt a konklúziót vonta le, hogy az online részvétel általánossá válása nem hoz magával automatikusan tájékozottabb és megalapozottabb módon döntő nagyközönséget (Fishkin 2007: 674–697). Hasonló következtetésre jutott az online nyilvánosság összefüggésében Zizi Papacharissi is, aki szerint a lehetőség önmagában nem

vezet jobban informált közönséghez, a politikai részvétel növekedéséhez és a racionális viták elszaporodásához (Papacharissi 2013).

A közösségi médiában a kétirányú, decentralizált, tértől és időtől alapvetően független kommunikáció lehetővé teszi a hagyományos tömegkommunikációs rendszerek környezetében perifériára szorult vélemények és hangok felerősödését és az eddigi hatalmi viszonyok meggyengülését. A fórumok, később a blogok, majd a videomegosztó és a közösségi oldalak minden korábbinál több lokális, az egyének csupán kis csoportjai számára fontos téma vitáját teszik lehetővé (Lincoln 2005). Az utóbbi évtizedben a web 2.0 által lehetővé tett politikai és kulturális átalakulások következtében viszont a demokratikus utópiákkal szemben egy azzal ellentétes tendencia kezdett mind jobban teret nyerni, mely a demokrácia kiterjesztésének lehetőségével szemben negatív folyamatokat lát a web 2.0 kortárs gyakorlataiban. Andok Mónika amellett érvel, hogy az a fajta manipulatív nyilvánosság tér vissza, mint amely Habermas szerint a polgári nyilvánosság helyébe lépett a tömegsajtó megjelenésével (Andok 2015: 429). Populáris szinten mindez abban a felszínes, leegyszerűsítő gondolatban fogalmazódott meg, hogy a közösségi média elbutít. Ezek a kommentárok azonban szintén a technológiai meghatározottság foglyai maradnak, csak éppen a másik oldalról, mert önálló ágenciával ruháznak fel egy társadalmi használat folyamán formálódó kommunikációs hordozóeszközt. Nem veszik figyelembe, hogy a technikai-mediális feltételek determináló hatása helyett sokkal inkább társadalmi folyamatokról van szó. Az ezekhez hasonló érvek pedig szinte valamennyi korábban megalkotott médium összefüggésében megfogalmazódtak már, a nyomtatott regénytől kezdve a televízió át a videojátékig. Véletlenszerű példákat kiválasztva tesztelhetjük ezt. Kármán József regényíró és lapszerkesztő a 18. századi hazai olvasáskultúra láttán azon kesergett, hogy az irodalomnál népszerűbb az olcsó élvhajhászás és a szórakozás: „A Könyvtárt Fegyverek tolták ki, a szép Tudományokat a Vadkergetés – az Elmélkedést, Agarászat” (Kármán 1999: 304). A 20. század első felében elterjedő új médium, a film kapcsán Körmeny Ékes Lajos szintén a szórakoztató funkció dominanciáját kárhóztatta, és a néző érzelmi ellaposodásától tartott: a film „sohasem nemes irányban keres érvényesülést, hanem inkább a közönség szenzációéhségére spekulál”, így „[a] néző erkölcsi érzése nem nemesbedik, hanem ellaposodik és eldurvul” (Körmeny Ékes 1915: 97, 73). Maga Jürgen Habermas is a racionális viták helyére lépő emocionális polémiát, a sajtó gazdasági okokból történő elbulvárosodását jelölte meg a sajtónyilvánosság 19. századi szerkezetváltozásának fő szimptomájaként, amit aztán utóbb az elektronikus médiumokra, kiváltképpen a televízióra is kiterjesztett.

Összességében tehát a tömeg emocionalitásának felfogása nem a web 2.0 kapcsán először artikulálódó új jelenség, mindig is jelen volt a korábbi médiumok esetében is, ami azt mutatja, hogy nem önmagában a technika generál kulturális változásokat, a médiumhasználat mélyebb jelenségekről árulkodik, melyeket társadalmi folyamatok határoznak meg. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a web 2.0 úgyszólván ártatlan, semleges volna, elvégre kiszélesítette és felgyorsította a tömeges híráramlást és a cserefolyamatok lehetőségét, de a mediális-technológiai adottságok ennek az összetett társadalmi rendszernek csak egyik aspektusát képviselik.

Struktúraváltás és folytonosság

Minthogy a fenti mediális belátások fényében a web 2.0-höz társított érvek nem képeznek újdonságot, hanem már a többi médium társadalmi használatmódjánál is megfigyelhetők, az online nyilvánosságot a szerkezetváltozás és a visszatérés dialektikája mentén szükséges megérteni. Az alábbiakban vázaltszerűen négy kulcsfontosságú elemet emelünk ki ezen formák közül, melyeket az internet médiaszociológiai vizsgálatának alaposabban kell körüljárnia.

Az első és talán leglényegesebb elem, amely valóban szerkezetváltozást idézett elő a korábbiakhoz képest, az a nyilvánosság szférájának radikális kitérülése a webkettes közegekben. A web 2.0 újdonsága, hogy a hozzáférést potenciálisan mindenki számára lehetővé

tette (kapuőrök hiánya, a belépés alacsony anyagi és ismereti küszöbei), kiegyenlítette a részvételt a széles tömegek számára is. A nyilvánosság természetéből fakad, hogy résztvevői az általuk fontosnak ítélt témákat vetik fel, és kísérletet tesznek a nyilvános véleménycserére, a témák megvitatására, az érvek ütköztetésére. Ennek következtében radikálisan csökkent a mainstream média napirend-kijelölési monopóliuma. Ideális esetben az ilyen vitákban résztvevők száma korlátlan lehet, bárki részesévé válhat a diskurzusnak. A tárgyi világ korlátai között ez nem lehetséges, ugyanígy, a hagyományos telekommunikációs eszközök sem tették lehetővé a kétirányú információ-áramlást. A korlátlan hozzáférést a nyilvánossághoz a gyakorlatban a nyilvánosság mediatizáltsága, digitalizálása és virtuális környezetbe való implementálása biztosítja, mely a világ 7.7 milliárdos lakosságának 56.3%-os internet-hozzáféréseben is jelen van látens módon. Az ideális állapot szerint a nyilvánossághoz mindenkinek hozzá kell(ene) férnie, és a részvétel nem köthető sem státuszhoz, sem betöltött pozícióhoz. A vitában történő részvételnek technikai korlátja sem lehet, a megszólalás különleges szaktudást nem igényelhet. Ily módon tehát a nyilvános kommunikáció valamennyi polgár kölcsönös interakciója, közérthető nyelvi környezetben. A gyakorlatban az infokommunikációs eszközök és az internet-hozzáférés egyre csökkenő díjai tovább erősítik a hozzáférési potenciált. Erre a kétségtelenül radikális változásra általában az információhoz való hozzáférés „demokratizálódásaként” szokás hivatkozni, ugyanakkor szükséges nyomatékosan hangsúlyozni, hogy ez nem tekinthető azonosnak a demokratikus magatartás elterjedésével.

A második tényező összefügg az előzővel, miszerint a nyilvánosság expanziója nem feltétlenül a polgári nyilvánosság habermasi demokratikus ideája felé vezetett, mint azt a látnokok remélték, sőt bizonyos értelemben a reprezentatív nyilvánossághoz való visszatérés figyelhető meg a webkettes szolgáltatások társadalmi gyakorlataiban. A közösségi oldalak felületein például a hírességek, mikrocelebek társaságában, nevezetes helyszíneken önreprezentációs és dokumentációs szándékkal készített szelfik vagy a vlogoszféra területén a trendinek számító termékek beszerzésével kérkedő zsákmányvideók (*haul video*) a hatalmi jelvények újfajta alakváltozataiként értékelhetők. Habermas a polgári egyenlőségelv kialakulását megelőző időszakot az uralom nyilvános reprezentációjaként írta le, ahol a „státusismertető jel” (pecsétek, rangjelző zászlók, a fejedelmi udvar szimbólumai, ünnepélyek stb.) „valamilyen »magasabb« hatalom megtestesülését” jelentik, és „[m]int a feudális tekintély csillogó visszfénye társadalmi státuszt” jeleznek (Habermas 1993: 57, 59). A tömegsajtó szórakoztató, bulvárosodó szerepének növekedését, a „sárga újságírást” (*yellow journalism*) maga is visszatérésként, refeudalizációként ragadta meg: „A XIX. század közepétől kezdve megrendültek azok az intézmények, melyek a közönségnek mint okoskodó közönségnek a szerkezetét mindaddig biztosították” (Habermas 1993: 242). Azaz az internetes részvétel és a hozzáférhetőség megkönnyítése a 19. századi nyomtatott sajtó átalakulásával analóg folyamatokat mutat.

Ebből következik a harmadik elem, a racionális vita („okoskodás”) helyére lépő emocionális polémia. A hírportálok, blogok és vlogok kommentszekciójában folytatott verbális csetepaték vagy a trollkodás azt mutatja, hogy a polgári nyilvánosság Habermas által leírt eszméje helyett a webkettes platformokon domináns módon nem az érvek számítanak, hanem érzelmek csapnak össze egymással. Természetesen ez nem zárja ki olyan közösségek, fórumok létét, melyeket a racionális vita jellemez, de a kutatások szerint egyértelmű és számszerűsíthető tendencia, hogy a közösségi felületeken a népszerűség hajtómotorja a szenvedélyes érzelmek, amely összehasonlíthatatlanul nagyobb érdeklődést képes kiváltani a megfontoltabb argumentációknál, függetlenül azok relevanciájától. (Brady et al. 2017). Az emocionális polémiákat korántsem lehetséges valamiféle kizárólagos webkettes sajátosságként leírni, ezeket csak jobban láthatóvá tette a webkettes nyilvánosság. A web 2.0 esetében ténylegesen szerkezetváltozásnak tekinthető az amatőr, laikus közönségnek a nyilvánosság szférájába történő

behatolása, felemelkedése. Ami ebben a folyamatban különbség a korábbiakhoz képest, és ebben az értelemben a web 2.0 valóban katalizál, hogy nincsen szűrőmechanizmus, amely egyfajta kapuőrként vagy szerkesztőként gátját jelentené a vélemények gyors terjedésének.

A tömeg diverzifikálódásával párhuzamosan a közösségek „törzsekre” való szétesése figyelhető meg (Castells 2007: 445–452), melyek szerveződési modellje gyakorta hitalapú. Patrice Flichy kutatásai szerint a deliberatív demokrácia online kiszélesedésével a viták nem lettek racionálisabbak, nem a viták és az érvek tökéletesedése következett be, sőt ellenkező tendencia érzékelhető (idézi: Mahloulou 2013: 11–12). Mielőtt azonban ezt a jelenséget a technológiai determinizmus visszacsempészésével kizárólag a web 2.0-nek tulajdonítanánk, emlékeztetnünk kell azokra a kritikákra, melyek szerint Habermas túlracionalizálta a polgári nyilvánosság vitakultúráját, és e kritikák szerint már az általa idealizált polgári sajtóban is megfigyelhető az a tendencia, hogy „a politikai diskurzus gyakran nem a Habermas által leírt racionális érvelésen alapult, hanem sokkal inkább az olvasó érzelmeire apellált” (Mátay 1999). Habermas nyilvánosságkonceptiója elitista volt (mivel azt az irodalmi, azaz elitista nyilvánosságból eredeztette), és figyelmen kívül hagyta a plebejus közönséget.

A plebejus közönségnek az emancipációja a negyedik elem, amely döntő különbség a nyilvánosság korábbi struktúráihoz képest, mivel felszámolta az elitek korábbi információs egyeduralmát. Sebestyén Eszter és Gayer Zoltán többek között szintén amellett kardoskodnak, hogy a hagyományos domináns elit elveszítette irányítási monopóliumát (Sebestyén–Gayer 2016: 140). Az, hogy a korábban hierarchikusan elkülönülő két szint, az elitrétegek és a tömegek közötti különbségek a web 2.0 esetében kiegyenlítődtek, messze ható átalakulásokat indukált. Az információhoz való hozzáférésnek és az információ előállításának ezen gyökeres változásai felől magyarázhatók olyan sokrétű jelenségek, mint a privát és a publikus szféra különbségének – a webkettes szolgáltatások algoritmushasználatában, adat-megfigyeléseiben is megtestesülő – elmosódása, a *cyberbullying*, vagyis az internetes zaklatás (Szűts 2018: 331–332), a figyelemmegosztás, a szűrőbuborék jelensége (Szűts 2018: 330–331), a populizmus figyelemalapú politikája (Merkovity 2016: 7–16), az intenzív önreprezentáció (Mátyus 2014) vagy a hírek *fake news*ként illetett hitelességi válsága.

Szűrőbuborékok és kaszkádok

A 2000-es évek a közepétől a webkettes ökoszisztéma alapkövei, a közösségimédia-platformok villámgyors elterjedése számos új kihívás elé állította mind a társadalom-, mind a média-kutatókat, akik ettől kezdve többek között már arra is keresték a választ, hogy az új jelenségek a nyilvánosság kiszélesítését, vagy éppen beszűkülését szolgálják, más szóval a demokratikus struktúrák remélt elterjedése bekövetkezik-e. Az előbbi mellett szól a már említett alacsony technikai küszöb, mely a társadalom különböző csoportjaiba tartozók számára biztosít részvételi lehetőséget a vitákban (akár úgy is, hogy korlátozott nyelvi kóddal vagy íráskészséggel bírnak), míg az utóbbit alátámasztja az a megfigyelés, hogy a hasonló véleményen lévő felhasználók szándékosan kizárják a kritikát, olyanokkal veszik magukat körül, akik velük egy véleményen vannak, és így véleménybuborékban (*echo chambers* vagy *filter bubbles*) élnek. Mindehhez pedig éppen a technológia van segítségükre. Az a technológia, mely a webkettes ökoszisztéma motorja révén lehetővé teszi, hogy egyetlen kattintással eldöntse a felhasználó, kinek az üzeneteire nem tart igényt a jövőben. Persze különbséget kell tenni aközött, hogy milyen ágens hozza létre a véleménybuborék – vagy talán retorikailag kifejezőbb módon: a véleménybörtön – jelenségét. Vagyis, hogy az ellentétes vélemények és álláspontok kirekesztése a felhasználó tudatos döntésének eredménye-e (így ő maga zárja ki azokat) vagy pedig az igénybe vett platform automatizált szelektív mechanizmusának részét képezi-e (így a felhasználó egyfajta áldozat). Mindazonáltal nem kerülhető meg a közösségimédia-szolgáltatók fele-

lőssége, mivel a beállított algoritmusok révén a szolgáltatók maguk is a véleménybörtön kialakulását preferálják (katalizálják) az ajánlott posztok, hozzászólások, javasolt tartalmak stb. rangsorolásával.

Ha a jelenséget tágabb kontextusba helyezzük, akkor elmondhatjuk, hogy a szűrőbuborék jelensége szoros kapcsolatban áll Joseph T. Klapper szelektív észlelés és késleltetés (*selective perception and retention*) médiaelméletével, mely azt mondja, hogy az egyének azokat a hírforrásokat preferálják, melyek saját véleményüket erősítik meg, az ezzel ellentéteket pedig kizárják, vagy befogadásukat a végsőkéig késleltetik (Klapper 1960). Egyre több elemzés születik (Bozdog–van den Hoven 2015), mely azt bizonyítja, a kezdetben a nyilvánosság augmentált terének kikiáltott Facebook is, az internet jórészéhez hasonlóan a felhasználók már kialakult véleményét és politikai nézeteit erősíti, hiszen alapvetően olyan egyénekkel veszük körbe magukat online (olyan közösségekhez csatlakoznak), akik hasonlóan gondolkodnak, mint ők maguk is. Egyre inkább a felhasználók közös attitűdje, hogy törlik, tiltják vagy elnémítják azokat az ismerőseiket a Facebookon, akiknek a megosztott (politikai) tartalmaival nem értenek egyet. Alapvetően egy nagy buborékot építenek tehát maguk köré online, melynek kéréget a Facebook keményíti meg. Gépi algoritmus figyelni ugyanis a fukar módon vagy éppen bőkezűen kiosztott like-okat, és a rendszer az eleve tetsző tartalmat ajánlja. Ily módon véleménybörtönbe zárja az egyéneket az oldal, hiszen egy idő múlva többnyire a saját gondolataik, meggyőződések megerősítését látják majd, bár a Facebook algoritmusai sokkal kisebb százalékban buborékon kívüli tartalmakat is ajánlanak. Ennek mélyre ható társadalmi következménye, hogy a hírforrások kiszélesedésével, az információs csomópontok felszámolásával az egyének vagy egyes közösségek nem ugyanazokat a híreket és információkat kapják meg, ami végső soron a társadalmat egyben tartó szövetek felfesléséhez vezet. Ez radikálisan új szintre emeli a Manuel Castells által a televízió kapcsán, korábban már idézett jelenséget a közönség diverzifikálódásáról, az egymástól való elszigetelődésről és a törzsi társadalmakra történő szétesésről.

A véleménybörtön jelensége szorosan összefügg a közösségek működésével, így érdemes röviden kitérnünk arra is, hogy Sunstein (2013) a társadalmi megosztottság és az infokommunikációs technológia kapcsolatát vizsgálva rámutat a kaszkádok jelenségére. Elmélete szerint, amikor egy társadalmi csoport gyorsan és radikális módon mozdul el egy véleménykészlet vagy tevékenysége irányába, akkor kaszkádokról beszélhetünk. „Az ilyen típusú »kaszkádok« jellemzően információterjesztéssel járnak – tulajdonképpen általában az információ mozgatja őket. Közülünk legtöbben nem rendelkeznek közvetlen vagy teljességgel megbízható információkról számos fontos ügyről. [...] Az információkaszkádban az emberek egy bizonyos ponton már nem támaszkodnak saját információkra vagy véleményeikre. Helyette a mások által közvetített jelzések alapján döntenek” (Sunstein 2013). Ha elfogadjuk, hogy a kaszkádok a webkettőben is fontos szerepet töltenek be, akkor nyilvánvaló, hogy a szűrőbuborék tovább erősíti az „aki nincs velünk, ellenünk van” sarkított szemléletet. Így egyre gyakoribb, hogy az ellenfél táborát a felhasználók érvek nélkül, indulatból, emocionális viták keretében támadják.

Emocionális viták webkettes közegekben

Az alábbiak során ezeket a kérdéseket négy konkrét példán keresztül részletesebben demonstráljuk különböző webkettes környezetekben. Olyan példákat válogattunk, melyek nem rendelkeznek aktuálpolitikai referenciákkal, bár az ily módon tematizált viták szinte kivétel nélkül a fentiekben elméleti szinten tárgyalt jelenségekről tanúskodnak, melyek kapcsán a közvéleményt befolyásoló, apolitikus témákra voltunk kíváncsiak. Igyekeztünk figyelni arra is, hogy

a politikai paletta széles skálájáról válogassunk. Így végül két online (hír)portál (a Mandiner és az Origo), egy nyomtatott lap online verziója (a HVG), illetve a *Pesten hallottam* zárt Facebook-csoport vitáit hozzuk fel példának.

Különbség figyelhető meg az egyes oldalak vitát biztosító platformjai között is. A Mandiner engedélyezi a cikkek utáni kommentelést, a HVG is, de annak Facebook-oldalán sokkal intenzívebbek a viták, és nagyobb a hozzászólások száma. Az Origo nem engedélyezi a hozzászólásokat a cikkek után, csak a Facebook-oldalán. A *Pesten hallottam* csoport rendkívül népszerű, azonban szigorú moderátori elveket vall. A csoportban posztolt üzeneteket vizsgálva feltűnik, hogy az adminisztrátorok a számos offtopic és trollkodó bejegyzés miatt a moderálás magas foka mellett döntöttek, ezzel azonban jelentősen korlátozták a viták demokratikus jellegét és a hozzászólásokat. Számos felhasználó ugyanis éppen arra panaszkodik, hogy nem világos számára, hogy az ő bejegyzése miért nem jelenik meg az oldalon. A hozzászólásokat olvasva az a kép alakulhat ki, hogy az adminisztrátorokkal való kommunikáció dönt egy-egy bejegyzés sorsáról, a törlésről vagy akár a kitiltásról.

A példák valóságosak, adatvédelmi okokból a felhasználóneveket rövidítve közöljük, a szöveget az eredeti helyesírás szerint vettük át.

1. Vita a Brexitről a Mandineren

A cikk címe: *Farage: Oroszlánok vagyunk, akiket szamarak vezetnek*. Témája: Nigel Farage beindította új Brexit Pártjának kampányát

2019. április 12. 22:12

K. 2019. április 13. 02:42

Én innen nem oroszlánokat látok, hanem patkányokat.

A. M. 2. 2019. április 13. 06:28

@Kiss

Lépj el a tükör elől.

K. u. K. 2019. április 13. 07:38

@Kiss

Időnként feljöhetnél a csatornából!

A cikk címe eleve provokatív, de a szamar kifejezés még a kulturált diskurzus keretein belül marad. Az első hozzászólás újabb állatot hoz be a „történetbe”, a patkányt. A második és a harmadik komment már neki szól, és személyeskedő. Nem az eredeti problémához, Faragenak a briteket felrázó mondatához kötődik, hanem áttételesen az első kommentelőt minősíti patkánynak.

2. Vita a Pesten hallottam Facebook csoportban

P. G.

Adminisztrátor – 2016. március 28.

A csoport zavartalan működése érdekében a következőket kérjük:

[...]

2. *Ha egy poszt a szabályzatot megszegi, az adminoknak lehet jelenteni, egyébként korlátlan tartalmú és témájú dolgokat lehet posztolni és más tagok ehhez való jogát tiszteletben tartjuk.*
3. *Mindenkinek a személyiségi jogait tiszteletben tartjuk és a posztokban nem említünk senkit sem név szerint (közszereplők kivételével), illetve nem posztolunk semmilyen fotót vagy videót a szereplők tudta és engedélye nélkül – különben a poszt törölve lesz.*
4. *Semmilyen mércét nem fogunk számon kérni más posztján és nem fogunk csoporttagokat öncélúan sértegetni.*
5. *Bárkit zaklatni, rágalmazni, valótlanosságokat terjeszteni róla vagy bármilyen módon nyilvánosan megszégyeníteni tilos – minden ilyen poszt törölve lesz és a posztoló a csoportból ki lesz tiltva.*
6. *Semmi olyasmit nem posztolunk, ami bárkit önérzetében, méltóságában sérthet, legyen az etnikai, nemzetiségi, vallási, nemi, szexuális beállítottságra, társadalmi helyzetre vonatkozó vagy durván személyeskedő. Minden ilyen poszt és komment törölve lesz.*
7. *Utalva sem említjük senkinek az etnikai, nemzetiségi, vallási hovatartozását, nemét vagy szexuális beállítottságát, ha annak nincsen közvetlen köze a történet tartalmához. Minden ilyen poszt törölve lesz.*
8. *Bármilyen uszítót, mások testi épségét fenyegetőt posztolni tilos – minden ilyen poszt gyűlöletbeszéd; amint töröljük, a posztolót tiltjuk.*

[...]

12. *Tilos félrevezető, valótlan közlemények, ál- és rémhírek terjesztése.*

[...]

15. *A csoport minden tartalmát az 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról védi; érvényes a csoporton kívüli posztok és a csoport posztjainak újraközléséhez; utóbbihoz a posztoló és az adminok írásos engedélye szükséges.*

A csoport a Tiétek és azzá lesz, amivé Ti alakítjátok!

Jó szórakozást!

K. V. B. @P. G. nagyon szépen kérlek, tájékoztass arról, hogy mióta vannak előre szűrt postok és mi alapján kerülnek törlésre/elfogadásra a szabályzatban azt olvasom korlátlan tartalom megosztás van és csak a fél órás szabály vagy személyiségi jog vagy egyéb sértésnél kerül törlésre a post. Régebben többször is postoltam ott semmilyen approve nem volt.

Cs. R. Mivel sokkal többen vagytok, mi meg kevesen, ezért sok olyan poszt kikerült, amit nem tudtunk kontrolálni. Így is nehezen megy, de ha nem látunk minden posztot, ami kiment, elszabadulna a pokol. Olyan durva, szabálysértő posztok kerülnék el a figyelmünket, amit nem engedhetünk meg magunknak, h akár egy másodpercig is kint legyen.

[...]

R. C. Cenzura felso fokon ;draga Admin

P. G. Helyesírás és okfejtő érvelés a szabályzat alatt, kedves tag.

A vita az adminisztrátorok által a tapasztalatokra alapozó szabályzat körül bontakozott ki. Önmagában nem lépi túl a mindennapi diskurzus normáit. Az első hozzászóló egy racionális kérdést tesz fel, nem érti az adminisztrátorok gyakorlatát, és ezzel kapcsolatban kér eligazítást. Az adminisztrátorok válaszából derül ki, hogy milyen indulatos kommentek megjelenését érzik szükségesnek tiltani. Ez az adminisztrátori attitűd, amennyiben nagyszámú felhasználóból álló csoportra vonatkozik, már képes a nyilvánosságot átalakítani oly módon, hogy az adminisztrátorok válnak véleményvezérré vagy szerkesztővé. Ebben az esetben nem az az elv érvényesül, hogy az algoritmusok hoznak a felszínre véleményeket, hanem az adminisztrátorok hallgattatnak el, az esetünkben a 3-tól a 12-es pontig terjedő tilalmak alapján véleményeket. Különösen izgalmas, ahogy a cenzúrát emlegető, a másodlagos írásbeliségen belül is meglehetősen szabadosan mozgó kommentert az adminisztrátor cinikus hangnemben hívja fel a szabályzat betartására.

3. Vita Michel Houellebecq a Francia Köztársaság Becsületrendjéről a HVG Facebook oldalán

A cikk címe: *Kellemetlen ember, mégis megkapta a legmagasabb francia kitüntetést.* Témája: Michel Houellebecq a Francia Köztársaság Becsületrendjét vehette át Emmanuel Macrontól.

T. K. *tény és való, a fotóját nézegetve nem önt el a melegség*

A. B. *A regényei szempontjából erre nincs is szükség, végül is nem egy társkereső oldalon van a fotója*

T. K. *@A. B. látom, világosabban kell fogalmaznom... :) eszembe jutott a Szondi-teszt (meg a főcímben szereplő „kellemetlen ember”)*

Az első hozzászóló magas labdát csap le. Houellebecq arcával számtalan mém kering a közösségi médiában, és valamennyi kritikus vagy cinikus üzenettel bír. A vita a francia író kinézetéről folyik, de gyorsan kulturált mederbe terelődik, és majdhogynem tudományossá válik.

4. Vita névtelen kommentelők között az Origion a névtelen kommentelés betiltásáról

A cikk címe: *Korlátoznák Ausztriában a névtelen kommentelést.* Témája: A nagyobb portálok felhasználóinak meg kellene adniuk a nevüket és a lakcímüket Ausztriában.

K. Sz. *Most komolyan, ki az a barom aki saját nyilvános profilról kommentezik? Amikor tiltás jár szinte mindenért?!*

Arrol nem beszélve hogy az irigy faszok személyeskedő válaszaira is ritkán kíváncsi az ember. 😊

V. Zs. *@K. Sz. Én mindig is a sajátomról kommenteltem és fogok is! Pont leszarom ha tiltanak vagy valaki személyeskedik... És pont leszarom mások véleményét is...*

E. G. *@K. Sz. oké. Én barom vagyok. Maga viszont meztelencsiga gerincű puhap:cs, mert egy autó alatt kushadó kutya mögé bújva mer csak írni. A véleményemet arccal-címmel vállalom.*

K. Sz. @E. G. *rendben de ön egy SENKI.*

Mondjuk ez a tény indokolja is a hozzászólása színvonalát, így nem is veszem fel.

Egy senki véleménye soha senkinek se számít. ☺

A négy példa közül ebben érhető tetten a leginkább a pillanatok alatt személyeskedéssé fajuló vita. A „barom” kifejezést a „meztelencsiga gerincű puhapöcs” kontrázza, viszonylag nagy képzavar közepette. Egy profilkép alatt kommentelő szerző az anonim vitatársát az autó alatt kushadó kutya mögé bújójó, gyáva hozzászólóként jeleníti meg. A vitát a másik fél senkiként titulálása zárja, miközben a véleményét jelentéktelennek tartja.

Konklúzióként elmondható, hogy a fent kiragadott példák is alátámasztják az állítást, korántsem biztos, hogy a webkettő a demokratikus struktúrák elterjedésének motorja a vitákban. A polémia olyan irányt vesz, amit a valós, face-to-face párbeszédben a résztvevők nem vagy csak nagyon ritkán vállalnának. A vitapartnerek személyének indulatos támadása és a racionális érvek hiánya nem a nyilvános „okoskodást” erősíti.

A „barbárok vertikális inváziója” 2.0?

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a polgári nyilvánosság habermasi eszményképével szemben a webkettes nyilvánosság nem éppen a vitakultúra racionálissá válása, a demokratikus gondolkodás és az érvek szerkezetének finomítása felé vezetett, hanem éppen ellenkezőleg: a véleménybörtöntől az információs kaszkádokon át a hitelességi polémiáig egy ezzel ellentétes folyamatnak vagyunk a tanúi a webkettes közösségekben. A web 2.0 ideológiai a demokratizálódás és a politikai emancipáció zászlaja alatt fogalmazták meg törekvéseiket, ám az, hogy a világháló kiszélesítette a társadalmi nyilvánosság horizontját, nem egyenlő a demokratikus kultúra terjedésével. Fontos azonban azt is figyelembe venni, hogy ezek a kommunikációs gyakorlatok nem teljesen újak a média és a társadalmi nyilvánosság viszonyában, így túlzás volna valamiféle előzmények nélküli jelenséget vizionálni bennük. Technológiai determinizmus helyett a web 2.0 felerősítő hatásáról beszélhetünk, amely a hozzáférés növelésével jobban láthatóvá tette a már korábban is létező társadalmi gyakorlatokat.

Aligha véletlen, hogy az amatőrök webkettes felemelkedése kapcsán sokan elméleti párhuzamokat vélnek felfedezni a 20. századi tömegdemokrácia kialakulása és a 21. századi online nyilvánosság között. Mindez a belátás újból életre keltette a 20. század elejének tömegelméleteit (Ortega y Gasset, Gustave le Bon, Horkheimer és Adorno), melyek a web 2.0-ben újfent „a barbárok vertikális invázióját” látják. Amíg azonban a frankfurti iskola elitista kritikája után a birminghami iskola rehabilitálta a „tömegeket”, és ezzel végső soron a partvonalon kívülre helyezte a tömeges hozzáférés és részvétel árnyoldalainak kérdéseit (bővebben: Gerencsér 2019), a nyilvánosság kiterjedése és a demokrácia közötti viszony körüli vitát újból meg kell nyitni. Erős nyomattal hangsúlyozzuk, hogy nem állításként, hanem kérdésként fogalmazzuk meg a „barbárok vertikális inváziójára” vonatkozó kérdés újbóli felvetését. Azaz azt javasoljuk, hogy a korábbi médiatörténeti és médiaszociológiai tapasztalatokra támaszkodva a struktúraváltások és a visszatérések dialektikája mentén kell számot vetni a nyilvánosság web 2.0-es átalakulásával, oly módon, ami elszett és felületes válaszok helyett előbb a kérdéseket teszi fel.

IRODALOM

- Andok Mónika (2015) Átalakuló média – átalakuló nyilvánosság? *Vigilia*, 80:6, 423–429.
- Bozdog, Engin – van den Hoven, Jeroen (2015) Breaking the filter bubble: democracy and design. *Ethics and Information Technology* 17:4, 249–265.
<https://doi.org/10.1007/s10676-015-9380-y>
- Brady, William J. – Wills, Julian A. – Jost, John T., – Tucker, Joshua A. – Van Bavel, Jay J. (2017) Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114:28, 7313–7318.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1618923114>
- Briggs, Asa – Burke, Peter (2004) *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Budapest, Napvilág.
- Calhoun, Craig J. (1992ed.) *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, MA / London, MIT Press.
- Castells, Manuel (2007) Az új média és a tömegközönség diverzifikálódása. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 445–452.
- Chaves, Elisabeth (2010) The Internet as Global Platform? Grounding the Magically Levitating Public Sphere. *New Political Science* 32:1, 23–41.
<https://doi.org/10.1080/07393140903492100>
- Curran, James (2007) Még egyszer a tömegmédiáról és a demokráciáról. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 910–949.
- Dahlberg, Lincoln (2005) The World Wide Web as public sphere or culture industry? From pessimism to hope and back. *International Journal of Media and Cultural Politics* 1:1, 93–96. <https://doi.org/10.1386/macp.1.1.93/3>
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix (1996) Rizóma. Ford. Gyimesi Tímea. *Ex Symposion*, 15–16. (1996), 1–17.
- Feldman, Ian (1996) A Xanaduról. In: Sugár János (1996szerk.) *Hypertext + Multimédia*. Ford. Ivacs Ágnes és Bartha Gabriella. Budapest, Artpool.
 Online változat: <http://www.artpool.hu/hypermedia/feldman.html>
- Fishkin, James S. (2007) A virtuális demokrácia lehetőségei az internet korában. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 674–697.
- Gerencsér Péter (2019) Bevezetés a web 2.0 definícióiba és ideológiáiba. *Apertúra*, 14:2.
<http://uj.apertura.hu/2019/tel/gerencser-bevezetes-a-web-2-0-definicioiba-es-ideologia-iba/>
<https://doi.org/10.31176/apertura.2019.14.2.1>
- Greene, Rachel (2004) *Internet Art*. London, Thames & Hudson.
- Habermas, Jürgen (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán. Budapest, Századvég – Gondolat.
- Kármán József (1999) A nemzet csinosodása. In: Szilágyi Márton (1999szerk.) *Első folyóiratunk: Uránia*. Debrecen, Kossuth, 312–316.

- Klapper, Joseph T. (1960) *The Effects of Mass Communication*. New York, Free Press.
- Koltay Tibor (2010) Az új média és az írástudás új formái. *Magyar Pedagógia*, 110:4, 301–309.
- Körmendy Ékes Lajos (1915) *A mozi*. Budapest, Singer és Wolfner.
- Mahlouly, Dounia (2013) Rethinking the Public Sphere in a Digital Environment: Similarities between the Eighteenth and the Twenty-First Centuries. *ESharp*, 20:6, 1–21.
- Mátay Mónika (1999) Történészek Habermasról. *Szociológiai figyelő*, 3:1–2, 162–172.
Online változat: <http://www.c3.hu/~szf/Szofi99/07/07-Area-1.htm>
- Mátyus Imre (2014) A hálózati tér mint az önreprezentáció kontextusa. In: Merkovity, Norbert (2014szerk.) *Politikai kommunikáció-kutatások a közösségi média korában*. Szeged, Primaware, 97–120.
- Merkovity Norbert (2016) A figyelemalapú politika és Donald Trump. *Médiakutató*, 2016 (16) 3–4. sz., 7–16.
- Papacharissi, Zizi (2003) A virtuális szféra. *Médiakutató*, 2003. (4) 1. sz., 121–137.
Online változat: https://mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/07_virtualis_szfera
- Peters, Bernhard (2007) A nyilvánosság jelentése. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (2007szerk.) *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest, Gondolat, 614–632.
- Pólya Tamás (2011) A médium mint cselekvési közeg. Médiumelméleti nézőpontváltás a technológiai determinizmus után. *Replika* 76. (2011/3), 51–73.
- Sebestyén Eszter – Gayer Zoltán (2016) Az ó- és új nyilvánosság mint önmagába térő ösvény. Viselkedésváltozás és a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása web 2.0-ás közegben. *Médiakutató*, 2016 (17) 3–4. sz., 139–153.
- Sunstein, Cass R. (2013) *Republic.com 2.0*. Budapest, Complex.
- Szűts Zoltán (2012) A Web 2.0 kommunikációelméleti kérdései. *Jel-Kép*, 2012, 1–4.
https://communicatio.hu/jelkep/2012/1_4/szuts_zoltan.htm
<https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2012.1-4.5>
- Szűts Zoltán (2018) *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Budapest, Wolters Kluwer.